

Bertha Zoltán

A magyar reformáció példaállító arcképcsarnoka

Protestáns hősök – Fél száz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből (Szerkesztette: Faggyas Sándor)

1517. október 31-én Luther Márton Wittenbergben meghirdeti forradalmi változásokat indító demonstratív téziseit, s így életre kelti a vallás- és egyházújító reformáció mozgalmát. Ötszáz év telt el azóta, s a protestantizmus kibontakozása csakugyan átforgalmazta a kereszténység kétezer éves történetét. Világra szóló események sorozata kezdődött, s a „semper reformanda” jegyében tart a mai napig is; amint Zoványi Jenő (*A reformáció Magyarországon 1565-ig* című kongeniális művében) állítja: a „kereszténység történetében Jézus Krisztusnak az igehirdetésén és munkálkodásán kívül a legfontosabb, legmesszebbreható mozzanat a reformáció volt.” A szétágazó, de alapjaiban összetartozó Krisztus-hívó egyházak és felekezetek olyan kifejlődéseken és újjaszületéseken estek keresztül, hogy azok valóban az emberiség világtörténelmének megvilágosító átalakulásához vezettek – az egyetemes reneszánsz világgép- és korszellem-meghatározó időszakában a vallási és ekléziasztikai reneszánsz egészen csodálatos sors- és korszakfordító eredményeihez jutva. A protestantizmus önfejlődése és visszahatása a katolicizmus eszmei és egyházszerkezeti rendszerére (de egész erkölcsi világára és tevékenységminőségére nézve is): még inkább örök érvényűvé kovácsolta a kereszténység spirituális és intézményes berendezkedését, még szilárdabbá tette a kösziklára épített individuális és kollektív hitéletiség metafizikai és kultúranropológiai alapjait, hogy mára az egyenrangú felekezeti különbségek méltóságteljes elismerésével és megbecsülésével átítatott ökumenikus szellemiség tornyosuljon megdönthetetlen evidenciává.

Hiszen „minden vallás adott megtartó értékeket”, s „együtt szólnak az emberért, a személyiségért; az ökuménia jegyében”; s „a keresztes és csillagos tornyok egymásnak integetnek” – „mint az Illyés-vers beszéli” – deklamálta Czine Mihály, a huszadik század második felének legkarizmatikusabb református lelkületű irodalomtörténész „vándorprédikátora”; egyszersmind utalva a kibogozhatatlan összefonódásokra is a reliquiák között: „az evangélikus Petőfi reformátusnak szerette tudni magát, Ady kálvinista lelkét ’katolikus szellők’ is ’legyezték’, a katolikus Kodály kedvvel zenésítette a protestáló írásokat”. Leszögezvén közben azt is, hogy „a magyar művelődés, a magyar irodalom az utolsó négy évszázadban erősen protestáns, s ezen belül inkább református színezetű; sokszor még a katolikus alkotók műveiben is”; hogy „eddig, négy évszázadon keresztül, a számarányánál is nagyobb szerepe volt a protestantizmusnak, benne a kálvinizmusnak, a magyar művelődésben; a protestáns szín dominált a nem-

zettudatban.” Ezért is kérdezhette szerinte a katolikusnak keresztelt, de anyai ágon református, s a műveiben is erőteljesen protestáns szellemű Illyés Gyula a reformáció genfi emlékműve előtt tűnődve: „Hiszed, hogy volna olyan-amilyen / magyarság, ha nincs – Kálvin?” – s adhatta meg rá a biztos választ: „Nem hiszem.” Mert valóban: a nemzeti identitástudatot és a nemzeti anyanyelvű irodalmiságot, kulturális önazonosságot küldetéses elszántsággal, szakrális „devotió”-val felépítő kálvinizmus, protestantizmus nélkül a magyarság valószínűleg elmosódott, szétszóródott volna, vagy felszívódott volna más népekbe. A temérdek vergődéssel a tengernyi megpróbáltatást lebirkózó vallási és irodalmi kultúra együtt mentette át a magyarságot, a nemzetet a mindenkori jövőbe; együtt jelentette a megmaradást. Az újjáébredő hit a nemzetet, a nemzet a hitet tartotta. „Krisztusban hívattunk és küldettünk el keresztyénnek, Krisztusban teremtettünk és tartatunk meg magyarnak” – deklarálta a legújabb kori „babiloni fogság” alól szabadító rendszerváltás utáni református világtalálkozókon Hegedűs Lóránt.

„Harangzúgásos az egész magyar kultúra – ahogyan Kodály Zoltán mondta” (hangsúlyozta ezt is Czine Mihály): „folytonos benne a harangzúgás, a *Halotti beszédtől* Adyig. Sőt: máig. Nagy Lászlóig és Sütő Andrásig. Egyszerre figyel a haza és a nagyvilág gondjára.” S az örökös magyar „sorsnyomás” legérzékenyebb modern gondolkodó írója, Németh László pedig így vallotta: „amikor nagyanyám, a mezőföldi parasztszszony, kis szobájában kigyújtotta a petróleumlámpát, s a Károli-biblia ősi kiadásából az ótestamentom háborúit betűzte elem, azon a szinte szívemből kihangzó magyar nyelven; vagy napos templomunk farkasszemnéző asszony- s férfinépe zendített rá a *Te benned bíztunk* beléméződött dallamára: akkor tudtam, hogy hozzátartozom, minden kételyemmel is ehhez a biblia és zsoltár mögé barrikádózódott négyszáz éves magyar közösséghez.”

A reformáció mint „magyar vallás” a nemzeti túlélés záloga volt, és maradt mind ez idáig – az ötszáz évvel ezelőtti országos szétdaraboltságoktól a huszadik századi trianonokig végtelenedő passziókon, kálváriákon át is. A kálvinizmus névadójáról az erdélyi, mezősegi Pusztakamaráson szinte el sem hitték, hogy nem magyar volt – ahogyan a Bethlen Gábor (a XVII. században erdélyi „tündérkertet” varázsoló református fejedelem) alapította nagyenyedi kollégium neveltje, Sütő András írja édesanyjáról, miképpen hüledezik, amikor értesül Kálvin nemzetiségéről és tetteiről: „A mi Jánosunk? Na, ha én ezt tudtam volna róla! – Nem tudom, mi lett volna, ha ezt anyám hamarabb megtudja.”

Az eltéphetlenül összefonódó nemzeti és vallási identitás közösségmegőrző hagyománya képezi tehát a magyar protestantizmus kultúrateemtő fundamentumát és kontinuitását. Templom és iskola, hit és tudás, szellem és egzisztencia szerves szimbiózisát. Minden tudatforma (hit, bölcelet, tudomány, művészet, etika, jog, politika) végső evilági immanenciákat és transzcendens önértékeket egybeforrasztó organikus

együttlélegzését biztosítva. És felszabadítván a földi létezés természetfölötti ősokait és ragyogó megváltói, üdvtörténeti perspektíváit mindenkor szem előtt tartó lelki éberséget. A közvetlen Isten- és ember-kapcsolat következményeként az egyedül a hitre, kegyelemre, a Szentírástra (sola Scriptura), a szenvedő és feltámadott Krisztus Jézusra (solus Christus) támaszkodó reménység és figyelő tekintet feltétlenségét – ki zárólag a Szentháromság Istennek adva abszolút dicsőséget (Soli Deo Gloria). S így – a „protestáló hit s küldetéses vétő” (Ady) ösztönzésével – hadakozva a török- és Habsburg-ellenes (majd minden további idegen nagyhatalmi elnyomással szembeni) heroikus küzdelmekben a saját magyar út önállóságáért, a nemzeti függetlenségért és az emberséges, demokratikus társadalmi (jogállami, egyházi-institucionális) berendezkedésért; a kurucos-szabadságharcos elhivatottság felmérhetetlen eszmei-erkölcsi kisugárzású emfázisával: Cum Deo pro Patria et Libertate!

S mindennek jegyében jelent most meg egy rendkívül impozáns, koncepciózus és reprezentatív ünnepi kiadvány. Címe: *Protestáns hősök – Fél száz portré az elmúlt fél évezred magyar történelméből*. Faggyas Sándor gondolta el és szerkesztette ezt a kötetet, amelyben tehát felvonulnak az ötszáz esztendő legkiválóbbjai közül azok, akik szorosán kötődtek a magyar protestantizmushoz (döntően az evangélikus és a református tradíciókhoz) – s ennek szellemében is fejtették ki munkásságukat. A magyar reformáció lenyűgöző történelmi arcképcsarnoka boltozódik fel előttünk. Hitünk hősei sorakoznak fel – a róluk szóló összefoglaló írások és a tőlük származó idézetgyűjtemény arányos keretei között. Minden évszázadot színesen képviselik, akik beírták magukat a magyar történelem aranykönyvébe. Természetesen a sor végteleníthető volna – de nem száraz lexikon készült, hanem élménydús olvasmányosságot kínáló kézikönyv. S aki szerepel benne (a sok jól ismert kiválóság), arról szemernyit sem felületesen, hanem tömören, lényegre mutatóan és életközeli elevenséggel esik szó. Tudósok, tanárok, diákok s minden érdeklődő számára. Mához szóló tanulságokkal, aktuális és időtlen érvényű üzenetekkel. A kemény kötésű, szép kiállítású könyv borítóján a cím és az alcím betűi a nemzeti trikolór színei szerint rendeződnek el. Ízlésesen piros-fehér-zöld színek övezik a rögtön a külső borítóra is ráhelyezett képét a debreceni református nagytemplomnak. A magyar reformáció központjának, a „kálvinista Róma” szimbólumának. Ezzel pedig jelképesen a másik évfordulóra is figyelve: az európai megújulás ötszázadik éve egyúttal az 1567-es debreceni alkotmányozó zsinat négyszázötvenedik emlékéve is; innentől számíthatjuk ugyanis a Tiszántúli Református Egyházkerület és így tulajdonképpen a Magyarországi Református Egyház létrejöttét. Ezen a zsinaton fogadta el alapvető hitvallásának a lelkipásztorok közössége az András-templom oldaltermében az úgynevezett Második Helvét Hitvallást, amelyet először a svájci református kantonok írtak alá az ezt megelőző esztendőben.

Kettős (dehogyan: sokszoros!) ünnep ez az egyetemes, integer magyarság számára. A Kárpát-medencei és a nagyvilágban szétszóródott magyarok nemzeti összetarto-

zásának lélekemelő eseménye. A felemelt fő szolgálattevő alázatával és áldozatosságával koncipiálódott ez a könyv tehát. A szerkesztő Faggyas Sándor tizenhat másik jeles szerzőtársával együtt arra törekedett, hogy (a www.preshaz.eu portálon fellelhető nyilatkozata szerint) a történelmi Magyarország és Erdélyország különféle részein élt ötven „olyan kiemelkedő, kivételes szellemű és jellemű protestáns személyt” mutassanak be, „akik a hit által, a hit erejével éltek, küzdöttek, szolgáltak, használtak, alkottak a közösségi élet különböző területein és küzdőterein”; mert ezek az „írók, prédikátorok, pedagógusok, tudósok, költők, politikusok, állami vezetők valamennyien hősök: a hit hősei, tanúságtevői.” „Kultusz és kultúra összefügg, ezért a mai fiatal generáció elé olyan példaképeket kell állítanunk, akik – mint Arany János mondta Fáy Andrásról, a nemzet mindeneséről – megérdemlik, hogy »a jelesebb honfiak pantheonjában mint buzdító példa állandó helyet foglaljanak el«.” „Az elmúlt öt évszázadban »hazájuk hasznára s ékesítésére és Isten dicsőségére élt«” személyiségek lépnek most elénk – fogalmazza a szerkesztő a könyv borítójára helyezett ajánlásában is, s veretes előszavában pedig hogy ez a nemzeti önismeretet, öntudatot híven tápláló antológia vagy portrégyűjtemény a régi protestáns magyarokról mai protestáns magyarok alkotása; egy „képzeletbeli magyar protestáns panteon – arckép- vagy szoborcarnok – nagy szellemeinek és jellemeinek” közösségét kikerekítve.

Hosszú időre meghatározó ismereteket, gondolatokat nyújt át e monumentális tudástár: úgyszólván thesaurusa, enciklopédikus kincsháza ez mindannak, ami a magyar protestantizmus fél évezredes jelentőségét eddig szavatolta – s fogja a jövőben is. Kiváló, neves szakemberek készítették. Magasrendű tudományos népszerűsítő munka, bravúrosan megszerkesztett formában, úgy, hogy az a magyar iskolarendszer egész vertikumában (az általános iskoláktól az egyetemekig) használható kompendiumként, olvasó- és tankönyvként, segédkönyvként, pazar szöveggyűjteményként (egyfajta nagyszabású „vadecumként”) is szolgálhasson. (A jubileumi esztendő országos diákvetélkedőin máris alap-szakirodalomként használják.) A lexikonokhoz képest is újdonság, ahogyan az egyes arcképek megalkotói az életrajzi tényeket is emberközelbe hozó leírásmóddal, a legfrissebb kutatási eredményeket is bemutató tárgy- és szakszerűséggel, a felvázolt portrékat egyszersmind korfestő ábrázolással dúsító előadásstílusban tálalják elénk. A mozaikképek így egy különleges, teljes érvényű kultúrtörténeti tablót adnak össze. S amellet, hogy minden egyes mesteri kiséletrajz adatokban, életmű- és korfelidéző mozzanatokban bővelkedik, igen gazdagon és életesen értelmezi, értékeli az adott író, művész, tudós, politikus, fejedelem szellemi történeti teljesítményét, hatását, megkerülhetetlen jelentőségét. A régi prédikátoroktól, az ősreformátor szellemi nagyságok sorától az országépítő és nemzetjobbító történelmi apostolaink seregén át a 20. század sok kiemelkedő vezéregyéniségéig terjed a szerkesztő és a szerzők szemhatára. Mindegyre emlékeztetve nemcsak a magyar protestantizmus elidegeníthetetlen nemzetmegtartó szerepére, de arra is, ahogyan

ezek a szellemóriások egymást becsülték, évszázadok távolából is egymás műveiből és örökségéből táplálkozva munkálkodtak, amint a modernek a régiekre, az utódok az elődök örökségére minduntalan visszautaltak, azt továbbépítették, s új ihletésekkel, korszerű szemlélettel továbbvitték. Pusztán ez az örökös egymásba láncolódás, egymáshoz kapcsolódás önmagában is olyannyira meghatározó folyamatosságot képez, hogy csak ennek a kidomborítása máris elévülhetetlen érdeme ennek a könyvnek. Mert a precíz, kontúros arcképek eleven emlékcsarnoka egyszerre inspirálja az olvasókat és a reformáció történetét tanulmányozókat arra, hogy megbecsüljék azt a rengeteg erőfeszítést, amelyet keresztyén hitünk hősei az idők során kifejtettek, de áhítattal átérezzék azok lelki, spirituális, transzcendentális motivációit is: a végtelen erejű istenhit csodálatos termékenységet és alapvető változhatatlanságát – hiszen fokozhatatlan intenzitásában éppen ez a hitelvi elkötelezettség és felelősségvállalás teszi felülmúlhatatlan példaképeinkké ezeket a nagyszerű személyiségeinket; vagyis a szellemi erő, az isteni sugallatok energiája időtől független, időtlen lényegvalóságnak bizonyul. De mindemellett fikarcnyi túlon túl patetikus elrajzolás sem fedezhető fel a kötetben: a hit érzékfölötti állandóságának és a földi életet felülről vezérlő biztonságának mértéke alatt a köznapi emberi cselekedetek még akár gyarlóságokat, tévedéseket, esendőségeket is bőségesen felhalmozhatnak. Ám azért persze elsősorban nem ezek miatt – noha ezek tanulságai sem elhanyagolhatók –, hanem az örökbecsű alkotások és példamutatások okán taglalhatjuk újra és újra e kivételes életpályák megannyi becsületes részleteit, tanúságtevő momentumait.

A hiteles, tömör fejezetek remekül válogatott szemelvényekkel egészülnek ki. Olyan idézetgyűjtemény ez, amely breviáriumszerűen tartalmazza az illető történelmi alak életművének leginkább markáns, karakteres megnyilatkozásait. A műfaji változatosság és a kitűnő válogatás együttesen a lehető legszínesebb panorámáját nyújtja annak a végtelen horizontú szellemi teljesítménynek, amelyet már a pályaképek együttese maga is jelzett, tükrözött. S ha valaki csak ezeket a részleteiben felvillantott írásműveket studiózza is: az emberi gondolkodás-, bölcsélet-, irodalomtörténet olyan dimenziói nyílnak meg előtte, amelyek összességükben csak lenyűgözhetik vagy az érdeklődését felcsigázva további olvasói elmélyedésre ösztökélhetik. A kötet egyvégtében átolvasva is lebilincselő; egy-egy részletében is szellem és história, emberség és közösségiség, humanitás és divinitás összefüggéseinek teljes körű érzékeltetésével megragadó; s újra- és újraolvasva, újszerű és rendkívül magvas, velős, koherens kézikönyvként pedig akár mikor mint eligazító alapvetés vagy segédeszköz használható. Méltó szakirodalomként számontartva is, de eszmeiségében, morális hatásában funkcionáló, egyetemes igazságokat szolgáló jellegét tekintve is. A legnemesebb, legmagasabb szintű (ráadásul élvezetesen élményt szerző) tudományos ismeretterjesztés ez – egyben hiterősítő, hitmélyítő olvasmány, regényes és kalandos magyar történelmünk zivataros századairól szóló, tény- és ok-

adatolt elfogulatlanságot hitvalló kisugárással vegyítő, ötvöző szakmunka és tanúságtétel.

Anyanyelvi művelődés, európai és magyar értékvilágot szintézisbe forrasztó gondolkodásmód, horizonttágító, iskolafenntartó misszióvállalás (már 1530-tól egymás után Mezőtúr, Sárospatak, Pápa, Debrecen, Békés, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyenyed, Székelyudvarhely kollégiumait említve közülük): csak jelzése lehet a reformációs törekvéseknek. De mennyi hányattatást, üldöztetést, élethalálharcot kellett ehhez elviselni, mennyi vándorlással, keserves erőfeszítéssel és kitartó megszállottsággal legyőzni az ellenséges erőket és a nyomorúságos körülményeket! Idegen megszállás, hatalmi erőszakoskodás, gáncsoskodás, ellenreformációs hadjáratok, kiszámíthatatlanul hullámzó erőviszonyok közepette menekülések, bebörtönöztetések, gályarabságok, száműzetések: mi mindenben kellett keresztülverekednie magát a korabeli reformátoroknak, lelkipásztoroknak, tanítóknak és tanítványoknak! S a 16–18. század sodrásában hihetetlen, hogy ezenközben milyen teljesítmények születtek! Rendíthetetlen állhatatosságból, önzetlenségből, áldozatkészségből fakadtak ezek a káprázatos eredmények, sőt csodák; és óriási erudícióból, nyelvtudásból, írástudói és stílusművészeti zsenialitásból. Hagyomány és lelemény szintéziséből. De egyben népközeli életakaratból, nemzetmentő szenvedélyből, a legegyszerűbb emberekkel (a démoszal) is közös szolidaritást hordozó (plebejus, puritánus, presbiteriánus) hazaszeretetből. Például a bibliafordítások. Az első teljes magyar Újszövetség fordítója (egyébként minden személyiséget egy ilyenféle figyelemfelkeltő alcím is aposztrofál), Sylvester János (egy Szatmár vármegyei kis mezőváros ivadéka), a humanizmus áramlatában latinositja a nevét (véltetően Erdősről), bejárja a rangos európai univerzitásokat (Erasmus, Melanchthon híveként) – ő volt az első magyar nemzetiségű diák a reformáció szülővárosában, Wittenbergben is (a peregrináció, a külföldi egyetemjárás köztudottan szintén félélévezredes jellegzetessége a protestáns fiatalok tájékozódás- és tanulásvágyának – de tudásuk hazai hasznosításának intranzigens célkitűzése is), majd hazatérve Sárvárrott iskolarektor lett, nyelvtudományi munkákat készített, s 1541 januárjában pedig kiadta a teljes Újszövetség magyar fordítását – az első Magyarországon előállított, kinyomtatott magyar nyelvű könyvként. Érződik rajta az észak-alföldi í-ző nyelvjárás (a fordítás magyaros zamatát ez persze mai megítélésben még külön fokozza), de Sylvester azt is felfedezte, hogy a magyar nyelv tökéletesen alkalmas az antik időmértékes verselés használatára is; az újtestamentumi kiadás bevezető verses ajánlása is invenciózus disztichonban hangzik tehát: *Az magyar nípnek*: „Proféták által szól rígen néked az Isten, / Azkit ígirt, ímé, vígre megadta fiát, / Buzgó lílelkel szól most es néked ez által, / Kit hagyta, hogy hallgass, kit hagyta, hogy te kövess. / Néked azírt ez lún profétád, doktorod ez lún, / Mestered ez most es, melyet az Isten ada.” És: „Minden nípnek az ű nyelvin, hogy minden az Isten / Törvényin iljen, minden imádja nevit.” Indító jelmondata lehetne ez a magyar reformáció örök törekvésének;

és Sylvester azt is megállapítja, hogy a magyar nyelvtől, észjárástól, kifejezéskincstől nemhogy nem idegen a *Szentírás* képes, átvitt értelmű, metaforikus beszéde, hanem egyenesen benne rejlik, amint azt ősi népi kultúránk tanúsítja. A magyarság „ílyen beszédvel naponkid való szólásában. Íly énekekben, kiváltkíppen az virágínekekben, melyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelísben, mely nem egyéb, hanem magyar poézis.” Igen: ez az autentikus magyar szellem, a teremtő magyar géniusz önérzetesen színtiszta felismerése és kinyilvánítása. A magyar művészet és kultúra talapzatának (mélységszféráinak) és égboltozatának (magasságtávlatainak) igaz demonstrációja. Pártfogójának, Nádasdy Tamásnak küldött levelében még újra nyomatékostja Sylvester János: „a keresztyén nemzetek nemcsak hogy nem csúfolódhatnak rajtunk, sőt irigykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, s ezt utánozni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta versort tud írni görög és római mértékre? Ki hiszi el, hogy a szóalakzatokból, a súlyokból, mértékekből bárki bármit is le tud fordítani erre a nyelvre? Valóban senki!”

Sylvesterről Szabó András értekezik (s a fentieket is mind az ő nyomán és jóvoltából summázhattuk), miképpen ő ír a többek között szintén bibliafordító, fabulaszerző, könyvkiadó (agendát, hitvallást, katekizmust, énekeskönyvet, novellagyűjteményt, hitvitázó dialógust, történeteket közzétevő) mesterről, a magyar széppróza első nagyságáról, Heltai Gáspárról, a „legendás egyházszerző és énekköltő” Sztárai Mihályról, aki tanárként, iskolavezetőként, lelkészként Délvidéktől az Alföldig, Dunántúltól Sárospatakig, Pápáig keresztül-kasul bejárta a Kárpát-hazát, s közben az egyik legtermékenyebb költői, írói tevékenységet fejtette ki, például ma is kedvelt gyülekezeti énekeket és zsoltárparafrazisokat szerzett, vagy például ő írta az első magyar nyelvű (hitvitázó) drámákat, köztük *Az igaz papságnak tiköre* címűt. Művei a reneszánsz magyar iskoladráma különlegesen értékes kontextusába állíthatók, illetve Balassi Bálint *Szép magyar komédiájával* együtt emlegethetők, de fohászos, zsoltáros lírájának bensőséges elokvenciája is Balassihoz közelíti őt: „Íly nagy reménségvel és bizodalomval azért tebenned bízom, / Én Uram, Istenem, testemet, lelkemet én teneked ajánlom, / Ha szinte az halál völgye árnyékában az én fejemet látom, / Mert te vagy énvelem, szabadulásomat azért tetőled várom.” De Szegedi Gergely istenes költészetének személyessége is hatott Balassira, akiről Szabó András kifejti, hogy mennyire közvetlenül kötődött a protestáns dicséretnek, zsoltárvariációk, himnuszok hangvételéhez; mi csoda univerzumát tágitotta ki egészséges szerelmi vágyódásnak és vitézi virtusnak, evilági (egyenesen bátor katonai) erényeknek és szakrális bizonyosságtevő, könyörögve áldáskérő, oltalomremélő ösérzeteknek! „Nincs már hová lennem, kegyelmes Istenem, / Mert körülvett éngem szörnyű veszedelem, / Segedelmem, légy mellettem, ne hágyj megszégyenednem! (...) Áldj meg vitézséggel, az jó hírrel, névvel, / Hogy szép tisztességgel mindent végezsek el, / Öltöztess fel fegyvereddel, jó ésszel, bátor szívvel!”

A nemzeti önaffirmáció csúcsremeklései között foglal helyet a teljes Biblia magyarra átültetőjének műve: a gönci lelkipásztor Károlyi Gáspáré. Megrendítő költeményében (*A fordító*) Reményik Sándor így állít emléket neki: „Ó, be nagyon kötve van Jézusához, / Félig ő viszi, félig Jézus őt. / Mígnem Vizsolyban végül megpihennek, / Együtt érve el egy honi tetőt (...) türelmén és alázatán által / Az örök Isten beszél – magyarul.” Az „istenes vén ember” ő (így nevezi Szenczi Molnár Albert, aki Gönc és Vizsoly között tizenhat évesen hordta-vitte a nyomdai munkálatokat szervező leveleket), aki egy bő évre rá meg is halt, hogy 1590-re sikerült véghez vinnie az „ércnél maradandóbb” nagy művet: azóta a vizsolyi Károli-biblia keresztyén magyar eszmélkedésünk és műveltségünk talpköve. Az aprólékos eseményrajzban izgalmasan követhetjük nyomon a sikeres műveletet (de azt is, ahogy Károlyi biblikus komorsággal kesereg Magyarország romlásáról – *Két könyv* című prédikációszerű elmélkedésében –, s hogy Isten a bűneink miatt büntet minket, ideje hát megtérnünk. Kolosszális munkáját, bibliafordítását (amely Németh László szerint is „csaknem annyira a magyarság szava, mint az Istené”) azután sokan javították, revideálták, újryomták. Egy másik lángelme, a zsoltárfordító Szenczi Molnár Albert többször is megtette ezt, s még mi mindent emellett! Psaltertiuma ma is használatos, belőle a 90. zsoltár a reformátusság himnusza. Költő volt, képverseket is alkotott, írt naplót, vallási röpiratot, morálfilozófiai értekezést, latin–magyar és magyar–latin szótárat, magyar grammatikát állított össze, lefordította Kálvin *Institutióját* – mind-mind „csupa tartóoszlop az akkor magyarságot jelentő kálvinista magyarság kultúrája alá” (Németh László). „Írói munkássága a magyar reformáció és késő humanizmus irodalmi törekvéseinek betetőzése volt” (fogalmazza most Szabó András is).

A XVI. században még csak fokozatosan különültek el és differenciálódtak a teológiai irányzatok és felekezeti határsávok. Katolikus plébánosok, szerzetes papok tértek át a protestáns, „reformata” vallásra, annak lutheránus (evangélikus), majd református (kálvinista, helvét), vagy akár antitrinitáriánus tendenciájához, nézeteihez vonzódva. Nem is volt túlzott jelentősége a merev választóvonalaknak – legalábbis sok ősreformátor esetében. Kiderül, hogy többekről azt sem lehet tudni pontosan, milyen irányzatot követtek. Ezért is tehető fel, hogy például Balassi interkonfessionális beállítottságú volt, és még rekatolizációja után is protestáns felfogásban írta verseit; meg hogy udvari papként Zólyomban az a Bornemisza Péter (többek közt a *Magyar Elektra*, a *Postillák*, az *Ördögi kísértetek* szerzője, író, költő, prédikátor, nyomdász) nevelte, akit evangélikus püspökké is választottak – miközben (mondja róla Misák Marianna) ostya helyett az úrvacsorában kenyeret osztott, s ez „határozott bizonyítéka annak, hogy 1564-ben a kálvini irány híve volt.” (Bornemiszához fűződik az egyik legfájdalmasabb magyar sors- és gondtapasztalat: a bujdosás, a számkivetettség gyötrelmének a megszólaltatása: „Siralmas énnéköm tetűled megváltom, / Áldott Magyarország, tőled eltávoznom”). Sőt: a fiatalabb Bornemiszával együttműködő nyomdászmester,

az első hazai protestáns énekeskönyv kinyomtatója, Huszár Gál (aki Magyaróvártól Nagyszombatig, Kassától Debrecenig, Komáromtól Pápáig vándorolt) olyanok körébe tartozott, akik a reformáció eszméit terjesztő plébánosok és szerzetesek voltak, akik iskolát alapítottak, s „a nagy paphiányban felszenteltek protestáns iskolákban felkészült és hitvalló lelkészeket, és be is iktatták őket” – magyarázza Fekete Csaba. S hogy az „európai protestantizmus története során hazánkban keletkezett a legtöbb közép-kori gyökerű anyanyelvű gregorián szertartási tétel. Huszár Gál graduálja ezeknek a tételeknek a legkorábbi, az egész egyházi évre kiterjedő gyűjteménye.” Eldönthetetlen, hogy melyik felekezetet képviselte, a két protestáns irány csak évtizedekkel később különült el végleg. (Egyetemesen értelmezhető keresztyén gyülekezeti hálaadó énekéből idézhetjük: „Enni sok romlásokban / És sok vérontásokban / Az kegyetlen ördögnek / Ilyen nagy dihösségében / Tartsd meg az te táborodat / És te szent Egyházadat, / Az te gyarló fiadat!”) – Helyes tehát ennek az almanachnak a koncepciója, hogy a szerves történeti összefüggéseket tisztelve evangélikusokat és reformátusokat egyaránt szerepeltet.

A későbbi élesebb szétválásokat a hitvitázó irodalom is jelzi. A magyar református egyház megszervezőjét, Melius Juhász Pétert próféta alkata szinte predesztinálta erre a feladatra; Debrecen nem válhatott volna „Magyarország keleti régiójának egyházi központjává sugárzó személyisége nélkül” (Fekete Csaba). A szenvedélyes igehirdetés és hitszónoklat, a bibliafordítás- és bibliamagyarázat, az imádságoskönyv, katekizmus, vitairat – s még a herbárium (ő dolgozta ki az első magyar orvosi füveskönyvet) számtalan műfajában is jeleskedett; hitvitázó éleselműségét a Szentháromság-tan védelmére mozgósította – az erdélyi unitárius Dávid Ferencsel szemben is. Hihetetlen, hogy rövid életidejéből mi mindenre futotta, s hogy a teljes megreformált egyházat és társadalmat nem is külön felekezetekre szakadva képzelte el. Még halálos ágyán is az egyetemleges megigazulás és háromságos hite szerint végrendelkezett.

Nyilvánvaló, hogy az ekkora formátumú egyéniségek eleve polihisztorként méltathatók. Komplementer hit és tudás ezerarcú mintaképeiként (igazolván, hogy a kettő nemhogy nem összeférhetetlen, hanem törvényszerűen feltételezi egymást: a hitnek ugyanis csak a hitetlenség, a tudásnak pedig a tudatlanság lehet az ellentéte). Medgyesi Pál, a magyar puritanizmus vezéralakja, *Lelki ábécé* és rendszeres homiletikai kézikönyv auktora, sorshelyzetelemzéseiben az ótestamentumi pátosz és a barokk szónoklatok szubjektív, érzelmi stiláris eszközeit megélenkítő írója, a kegyesség igehirdetője. Apáczai Csere János, az entuziaszta kartézianus, presbiteriánus pedagógus, a *Magyar Enciklopédia* megalkotója, Gyulafehérvár és Kolozsvár büszkesége (miközben szárnyaló szabadgondolkodása miatt életveszélyes hatalmi fenyegetettségeket is elszenvedett), s akinek példázatos életét Áprily Lajos híres versben, Németh László és Páskándi Géza veretes eszme-dramában örökítette meg. Pápai Páriz Ferenc, a *Pax Corporis* szerzője, a nagyenyedi kollégium professzora – nyelvtudósa, filozófu-

sa, természettantanára és orvostudományi doktora (Jékely Zoltán a „tudomány szelíd mécsesé”-nek nevezte) – igazi gyógyítóként, lelkigondozóként (de még Szenczi Molnár latin szótárát is kibővítő nyelvészként, vagy a barát Misztótfalusi Kis Miklóst versben elsirató költőként) tartotta fenn a fáradhatatlan szolgálattevő („nemzetorvosló”) éthosz folytonosságát („ne hagyjuk betegségünkben magunkat, mert nem urai, hanem számadó őrizői vagyunk világi életünknek”; ha ráadásul faluhelyen még „hamarabb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember”). Utóbbiakról Petróczi Éva értekezik, de a sárospataki kollégium jótevőjéről, Lorántffy Zsuzsannáról (I. Rákóczi György feleségéről) is, akiről Tompa Mihály így versel: „Fejedelmi nő, az volt bizonynyal, / Világ szerént, lélek szerént!” Hívták volna ők Apáczait is Patakra, nagyra becsülve azt a kiválóságát is, ahogyan a teológiai és a természettudományos vizsgálódás összeegyeztethetőségét tételezte: „van-e világosabb, van-e elfogadhatóbb dolog, mint az, hogy a teológiát – méltóság, hasznosság és szükségesség tekintetében kétségkívül minden tudomány fejedelmét – a természet ismerete nélkül magyarázni és az ellenfelek támadásával szemben megvédeni lehetetlen? Vesszek el, ha nincs szükségem minden tudományágnak, sőt az egész enciklopédiának segítségére, midőn a Bibliát forgatom, ha tekintetbe veszem annak minden irányban kiterjedt mezejét” – hangoztatja Apáczai. (Merthogy az észnek tényleg csak az eszetlenség mond ellene, nem a hit.) – Petróczi Éva mutatja be plasztikusan az első legjelentősebb vallomások költőnőit, Petróczi Kata Szidóniát (s panaszdalait férje kicsapongásai miatt: „Azért keserevesebb, nincsen gyötrelmesebb / Világon az hű szívnek / Állhatatlanságnál, s máson kapó társnál / Gyötrelmesb az elmének, / Ahol bosszúsággal, háládatlansággal / Fizetnek az hűségnek”), és Árva Bethlen Kata (a „protestáns Antigoné”) háborgó, szenvedő (de számtalan vesztesége ellenére is vasakarattal cselekvő, alkotó) életét is. Önéletírásában a kereszthordozás stációi domborodnak ki – de az is, ami Németh László autonóm, önelvű hősnőtípusaiban olyannyira különös, amiként lelkük nehezen elegyedik a világgal, mivelhogy az finomabb, nobilisabb, minőségibb a környezeténél, amelyet erkölcsi érzékük tragikusan akár, de meghalad; „Jól vagyon, édesatyám, édes Istenem, hogy engemet ez világgal elereszkednem nem engedtel”. Az erdélyi emlékirók közül Kemény János is a kíméletlen személyes és kollektív büntudat, s vele együtt az irgalomért esdeklő fohászokdás tónusában beszél: „Te vagy, Uram, ki minden igazságodból a bűnösök ellen harmad- és negyedíziglen fenyegetőzöl, ellenben irgalmasságotat ezeríziglen ígеред a tebenned bízóknak, és kinek irgalmassági mindenben munkáidat feljülhaladják.” Ugyanő állítja, hogy Bethlen Gábor Mátyás király és Báthory István óta az egyedüli, aki „eszés, vitéz, igen magaviseelő, kegyelmes”, „oconomus, munkában fáradhatatlan, haszontalan dolgokban idejét nem töltő”, „tekintetiben oroszlán, conversatióban nyájas, józan életű, könyörgésében és az isteni szolgálatban nem külösképpen tettető, de buzgó, szegényeken és könyörgőkön könyörülő, egyházi rendeket tiszteltben tartó, tápláló, eklézsiákat építő, segítő, fundáló” fejedelem. (Németh László)

ló szerint is a „parádés” magyar nemzetkarakterológiai típusa helyett az „építő” magyar jellemvonásait testesítette meg.) A másik emblematisz emlékiró politikusz, Bethlen Miklós is nagy elődje hagyatékát és eszményét álmotta vissza az önálló Erdélyről (Sipos Gábor beszél erről). A vezérlő magyar államférfiak, fejedelmek, országvezetők évszázadokon át rendre „két pogány közt egy hazáért” tusakodtak, a zsarnokságok ellen a magyarok szabadságáért viaskodtak, taktikáztak: az idegen hatalmaktól elszakadó és békén hagyott Magyarország, Erdély önigazgatásáért, önkormányzatiságáért, külső-belső szuverenitásáért. Bocskai István, a „magyarok Mózesese” (az első reformátusz erdélyi fejedeleme) először foglalta magyar törvényekbe az evangélikusz és reformátusz egyházat; az erőszakos Habsburg-császári ellenreformációt feltartóztatta, mozgalma nyomán Erdély „a magyar államiság és a magyar protestantizmus védőbástyája lett”, győztes felkelése pedig hozzájárult „a reformátusz egyház és a magyarság megmaradásához” (Szabó András). „Magunk és az egész magyar nemzetségnek életének és az mellett religiójának, szabadságának és javainak megtartása”: ez volt kinyilatkoztatott koncepciója; s prófétikus végrendeletében pedig máig ható érvénynyel intette az „erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket el ne taszítsák, tartásák ő atyafiainak és ő véreknek, tagjoknak.” A vallási türelemre a világon elsőként példát mutató 1568-as tordai országgyűlés kijelölte úton Bethlen Gábor (akivel a magyar önvédelem kérdésében még Pázmány Péter is egyetértett) különösképpen a szívós és konstruktív nemzetépítés hősza lett; Móricz Zsigmond és Makkai Sándor által is megrajzolt alakjáról Reményik Sándor verse ekképpen zeng: „Híven hordozta s változatlanul / Örök-egy arcát, faját, Istenét.” Faggyas Sándor felidézi halála előtti utolsó szavait is: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Nincsen senki, bizonyára nincsen!” De hát I. Rákóczi György fejedelmi parainesise is így buzdít: „Mindeneknek előtte azért az Úristent féljed, tiszteljed, szolgáljed, dicsérjed, áldjed, és szünetlenül minden elvött s veendő áldásiért hálákat adj”. (Mintha rímelve az általa támogatott pataki schola jelmondatára is a *Jelenések könyvéből* /14:7/: „Féljétek az Istent, és néki adjatok dicsőséget”). És Ráday Pál, a nagyságos vezérlő fejedeleme, II. Rákóczi Ferenc munkatársa is bölcsként, hatalmasként, irgalmasként, kegyelmesként és igazságosztóként ismeri és dicséri az Urat, s tudja (Heltai Miklós mutat rá): „a származás önmagában nem elegendő, igazán nemessé, az állam legfőbb katonai és hivatali tisztségeire méltóvá csak a képzettség, tanultság, a jó erkölcs tesz.” És Istennel a szabadságért harcolt Kossuth Lajos is, akit környezete ugyancsak „a magyarok Mózesese”-ként tisztelt (miközben ő meg Széchenyit nevezte a legnagyobb magyarnak), s aki (idézi tőle Tőkéczi László és Faggyas Sándor) úgy hitte, hogy „a haza örök, s nemcsak az iránt tartozunk kötelességgel, amely van, hanem az iránt is, amely lehet s lesz”. A reformkor óriásai közül Wesselényi Miklósról Takács Péter ír, a humán és reál, irodalmi (vers-, regény-, mese-író), közéleti, gyakorlati mindenese, az intézményalapításokban és a törvény előtti

egyenlőséget követelő alkotmányos nézetekben is előljáró Fáy Andrásról, azután „Erdély Széchenyijé”-ről, a gazdasági, kulturális, tudományos intézmények (köztük az Erdélyi Múzeum-Egyesület vagy a sepsiszentgyörgyi kollégium) sokaságának létrehozójáról, Mikó Imréről (aki vallotta, hogy „minden szöglet föld e hazában, minden éve s korszaka ezredéves itt-lakásunknak, történetink egy-egy része; történetünk pedig maga nemzetlétünk”; s hogy „csak annak van egy jóra való nemzet életében jövője, mi múltjában gyökerezik”; s aki a kiegyezés után szomorúan látta a magyar nemesi birtokok elvesztegetését és román kézre kerülését) pedig megint Tőkéczi és Faggyas tollából olvashatunk, miként a háborúellenes, az integer történelmi Magyarország épségét féltő mártír Tisza Istvánról, s a trianoni területrabló, országcsönkítő diktátum traumájából alig ocsúdó, 1920 utáni konszolidáció miniszterelnökéről, Bethlen Istvánról. Tiszáról, a „kálvinista vasgrófról” Herczeg Ferencet idézik: „Ő jobban látta, mint bárki más, a Szent István birodalma ellen felvonuló szörnyű istenítéletet, és mivel neki az volt a rendeltetése, hogy végső leheletéig megvédje a védhetetlen pozíciót, Nagy-Magyarország romjai alá fog temetkezni.” És citálják Bethlent is, aki már a vértanúsors hosszabb távú igazáról beszél: nagyjaink a „kitűzött célt rendszeren el nem érik; az ügy, amelyért küzdenek, elbukik, de a nemzet a katasztrófából újra életre kel, mégpedig azoknak az eszméknek a jegyében, amelyekért küzdöttek és vérüket ontották.” Ilyen abszolútum a vallás (Tisza szerint – nem hiába érettségizett az „orando et laborando” jelszava alatt a debreceni református kollégiumban! –: „Mily nyomorult játékvá leszünk az eseményeknek és saját szenvedélyeinknek, ha nem tudjuk, nem érezzük azt, hogy erős várunk nekünk az Isten! A vallás adja meg tehát lelki békénket, lelki erőnket és boldogságunkat, de egyúttal az igaz humanizmus, a tette kész ember-szeretet legbővebb forrása is az”), illetve az erkölcsi törvény (Bethlen István szerint: „a szabadságot az erkölcsi világrend ellenőrzése alá kell helyezni”; „nem a nyers erőnek a tülekedésében látjuk a haladás előfeltételeit, hanem igenis az erkölcsi erők versenyében”).

És következnek azután tudós és író halhatatlanjaink közül a többiek. A „könyvnyomta-tás akadémikusa”, a betűmetsző, könyvművész Tótfalusi Kis Miklós, „az öntudatos, művelt, értelmiségi-mesterember” mintaképe (Oláh Róbert); Bél Mátyás, a „pietista polihisztor”, „a XVIII. századi magyar tudományosság leguniverzálisabb szelleme” (Misák Marianna), teológus, pedagógus, nyelvész, történész, a magyar földrajztudomány megalapozója, a leíró néprajz és a (mező)gazdaságtudomány úttörő művelője, a berlini, az olnmützi, a londoni, a jénai, a szentpétervári tudományos akadémia tagja; az (Oláh Róbert szavával) lexikoníró lelkész Bod Péter, egyház-, irodalom-, nyelvtörténész (egyetemes egyháztörténetet magyarul, magyart latinul író kultúrhistoriográfus), az idegen szavak magyarítására törekvő nyelvvédő, s a magyar nyelv különösségét ugyancsak felismerő elme (hogy az idegen elemek „a nyelvnek belső valóságát még meg nem változtatták”), előadásmódját példázatokkal,

anekdotákkal színező memoáíró, a fél ezernél több szerző életét és munkásságát feldolgozó *Magyar Athenas* összeállítója, vallván, hogy „a *Hit* magában foglalja a *Tudományt*, hogy értse az ember az idvességnek útjában a szükséges dolgokat”; és mert „valamiképpen a Hazának ártani nem szabad, azonképpen annak nem használni, mikor lehetne, nagy véték”; Kőrösi Csoma Sándor, aki a „magyar őshazát kereste, és megalapította a tibetológiát” (Frazer-Imregyh Monika): többek között tibeti–angol szótárát, tibeti nyelvtant írt, a buddhista tanokat tanulmányozta, a dermesztő hideg ázsiai kunyhójában aszkéta megszállottsággal olvasott, írt, dolgozott.

A felvilágosodás, a reformkor óráiról, Kazinczy Ferencről, Csokonai Vitéz Mihályról, Berzsenyi Dánielről, Kölcsey Ferencről Vitéz Ferenc szól, a mozgalmas időszak egész kortörténeti koordinátáit felvázolva – miközben az egyes írók jellemképét sokoldalúan, és egymáshoz fűződő bonyolult, kritikus viszonyulásait, s még az utókor megítéléseit is bőségesen szemléltetve rajzolja fel. Hogy például a nyelvújító Kazinczyt Szerb Antal irodalmi diktátornak nevezte, Szauder József a szépség szerelmének titulálta, kiterjedt levelezésére tekintettel Németh László „a magyar irodalom telefonközpontjának”, Kosztolányi pedig „tisztelt és szentelt hazafi”-nak tartotta. Jót s jól – ezt szerette volna megkövetelni, az európai színvonalú, klasszicista eszmei és stílárius pallérozottságot kérte számon („az idegent tenni mienkké”), ezért berzenkedett kissé a barokk felől a (pre)romantikusbá hajló autochton népiességtől is (noha a *Pályám emlékezete*, a *Fogságom naplója*, az *Erdélyi levelek* a modern szubjektív-memoratív, önteremtő prózáírás felé is előre mutat). Csokonai stíluszintézise, Berzsenyi visszafojtottan érzelmes, ódon, elégikus-ódai hangzásvilága, Kölcsey népdalos kezdeményei azonban már a maguk szabta utakon terebélyesedtek ki. Csokonairól sokak közt Ady, Krúdy, Domby Mártont, Kiss Tamást, Julow Viktort idézi Vitéz Ferenc, s tündöklő zsenijét minden műfajában kimutatja; hogy e „fájdalmasan magyar” lángelme életművének katarzisa: „győzni tudott az elmúlás angyalán.” Káprázatosan csillogó nyelvi finomsága a megszenvedettség sűrűjében: Németh László szerint a „kert-Magyarországot” felragyogtató „mélymagyarság” első szuggesztív modellje. „Magyar Nyelv! Édes nemzetemnek nyelve! teáltalad szóllaltam én meg legelőször, teáltalad hangzott először az én füleimbe az édes anyai nevezet, te reszketteted meg a levegőget, amellyet legelőször szívtam, az én bölcsöm körül, s te töltötted bé azt az én nevelőimnek, az én hazámfiainak s az engemet szeretőknek nyájaskodásával, teáltalad kérte az én csecsemő szám a legelső magyar eledelt”; az „én elmémnek gondolatja mindenkor feljebb emelkedett teáltalad, mint más idegen nyelvek által, s a te kedves tolladból kicsorgott írásokban több örömet találtam, mint az idegeneknek letanultabb munkáikban” – szól egy idevágó szemelvény (mellesleg megelőzve a kulturális embertan mai axiómáit az agykéreg anyanyelvi beszédrégiójának elsődleges szerepéről a lehető legmagasabb szellemi eredmények elérésében). („Csak anyanyelvemen lehetek igazán én” – Kosztolányi.) S a mélységes magyar sorskérdések („Romlásnak indult

hajdan erős magyar! / Nem látod, Árpád vére miként fajul? / Nem látod a bosszús egeknek / Ostorait nyomorult hazádon?) átélője (mintegy a Költsey-*Himnusz* fő vízióját is anticipálva), a „niklai remete”, a „somogyi Diogenes” Berzsenyi pedig Sík Sándorig előremutató esztétikai téziseket fogalmaz érzéki és szellemi értékek egységéről a művészetben: „Az érzésnek és értelemnek ezen harmoniájából foly az, hogy valamint a képzőszellem nem egyéb mint a leglelkibb érzésnek és értelemnek harmóniás egyesülete; úgy a poétai *szép* sem egyéb mint a szépéret által iránylott szépnek és az értelem által iránylott jónak harmoniás közlépote, az az szépjó vagy jószép.” A népi és nemzeti hagyományok organikus termékenységéről értekező Költsey pedig híres parainesisében a ma is aranykeretbe foglalható végső erkölcsi eszmények posztulátumait, axiológiai érveit, kategorikus imperativusait fekteti le. „Imádd az istenséget!”, „Akármerre veted e temérdek mindenségben tekinteteidet, mindenfelől egy végtelenül bölcs, nagy és jó, de egyszerismind megfoghatatlan lény jelenségei sugárzanak feléd”; „Szeresd a hazát! (...) Mert tudd meg: e szóban: haza, foglaltatik az emberi szeretet és óhajtás tárgyainak egész öszvessége”; „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! – mert haza, nemzet és nyelv három egymástól válthatatlan dolog (...) miképpen idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig mívelni kötelesség”; „Fáradj a hazáért, s ne tenmagadért”. E parancsolatok kitűzése és követése antropológiai evidencia. És éppen a lélek vívódásaiból kigyöngyözöttek. Költsey is hányódott magány és országgyűlési képviselő, busongás és harciasság, aggodalom és reménykedés végletes fesz-távolságai között. „Szentimentális, aki nem tud sírni, lelkesedő, aki nem tud hinni, romantikus, aki csak önmagát nem tudja meggyőzni pátoszával” (Halász Gábor). Intellektuális érzület és melankolikus hangulat szüntelen kettőssége feszül alkotásában és műveiben; Vitéz Ferenc erre is mélyrehatóan világít rá, s arra az ellentmondásosságra például, hogy a *Himnuszban* (amely „buzdító csatadal vagy szabadságallegória helyett egy, a nép- és kuruc dalok hangján szóló történeti, erkölcsfilozófiai zsoltárt, reformátori könyörgést ad”, magasztalás helyett siratóéneket) a „megbűnhődte már e nép” ráadásul nem is egyeztethető teológiai tantételes egyszerűséggel (legfeljebb még bonyolultabban és áttételesebben) az ingyen vagy szabad kegyelem premisszájával. S nyugtalanító kérdés az is, hogy voltaképpen miben is áll a magyarság legkonkrétabb fő bűne („Hajh, de bűneink miatt”); s a nyilvánvaló sokféle viszálkodás, széthúzás, marakodás, önfeladás összessége csak az lehet, amit Vitéz Ferenc így summáz: „a magyarság legfőbb vétke a hazaszeretet hiánya.”

A „szemeremes” költő, Arany János művelte nyelvi csodáról ámulattal és elragadtatva fejezte ki véleményét („ő maga a magyar nyelv”) Kosztolányi, aki „soha nem talált nagyobb művészt nála, pedig hat-hét nyelven olvasgatta a világ legnagyobbjait” (emlékeztet Vitéz Ferenc). De a „zenebonás népköltő” vátesz Petőfihez (aki Ady szerint „tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott”) vagy a primordiálisan ősi, genuin magyar önismeretet még hangrendjében is mélyen balladás-

samanisztikus zengéssel közvetítő Adyhoz se igen mérhető senki (alakjukat, pályájukat Oszvátth Sándor ihletett, egyben informatív, sűrű szövésű esszéi vetítik elénk). Az „újságírás fejedelméről”, a szerkesztő, a közéleti publicista s a modern magyar történelmi-lélektani regény első klasszikusáról, Kemény Zsigmondról, s „a legnagyobb magyar mesélő” Jókai Mórról Hansági Ágnes jóvoltából kapunk fejezetet. Új szemzőgből is láttatja Jókait, aki kortársait megelőzve fedezte fel a tömegmédiuumok, s bennük a szeriális közlés jelentőségét: tárcaregényeit sorozatosan napilapokban, folytatásokban tette közzé. És egyidejűleg többféle olvasóréteget elégít ki: a fordultatos, kalandos, izgalmas cselekményre, titokra, humorra vágyókat éppúgy, mint a nyelvi játéokra, a mitológiai, művészeti utalásokra, a retorikára, iróniára fogékonyakat. A napi újságcikk, a tárca, a politikai karcolat, a kroki, a hírlapi tudósítás és irodalmi riport mestere, Mikszáth Kálmán is kihasználta az új közlésformák lehetőségeit, s élvezetes stílusa őt is rendkívüli népszerűséggel ajándékozta meg. „Eredetisége, sikere, értéke Móricz szerint is itt fakad: bámulatos újságírói érzékéből – minden megvolt benne, amit ezen értünk: frissesség, okosság, tapintat, merészség, a lényeges vonások csalhatatlan megsejtése, gyors előadói képesség” (Vitéz Ferenc szavaival). A riport, a tárcanovella, az útirajz, a prózai zsánerkép megannyi műfaja Móricz Zsigmond („az ország gazdája”) oeuvre-jének is jellegzetessége; s még mi minden a társadalmi, pszichológiai, autobiografikus, történelmi, gyermek- és ifjúsági regényig, a szociográfiáig, az etnografikus dokumentációig, a naturalista, a realista, az expresszionisztikus vagy mesés elbeszélésig, az esszék, bírálatok, tanulmányok, a dráma és a líra poétikai változatainak özönlő műnemi rengetegéig! Csupán folklórgyűjtései vagy vallástörténeti értelmezései, bibliamagyarázatai vagy zoltáros versei külön monográfiák tárgyai lehetnének! És szerkesztői munkássága a *Nyugattól a Kelet Népeig!* A magyar élet, a magyar lélek mindentudója, és mindent feljegyző vitalista és átképzeléses, archaikus-modern megörökítője ő. Azt mondja: „Nekem az írás az élet minden gazdagságát jelentette: magát az életet (...) én nem egy életet éltem át, hanem mindig úgy éreztem, ezer s ezer s ezer formájú életet. (...) Mindig mintha az egyetemes élet közlője volnék az egyetemes emberiség számára”; meg hogy: „A magyar világnézet semmihez sem hasonlítható úgy össze, mint a hegyi beszéddel. De amellet valami pogány örömmérség van benne.” A „minőség forradalmára”, a harmadik, öntörvényű saját magyar út legtágasabb horizontú elgondolója, Németh László szerint (akiről Bakonyi Istvántól olvashatunk, esszéi, drámái mellett főképpen világirodalmi szintű lélektani-egzisztenciális regényeiről): a „magyar író legyen a mélymagyarság szava”; s a népi-nemzeti sorsproblémákat Sziszüphoszként görgető Ady és Móricz az volt. Vagy Kós Károly, aki (Kányádi Sándor köszöntőkölteményét idézve) „kőből, fából házat”, „igékből várat” emelt, építész-ként, grafikusként, nyomdász-ként, íróként, politikusként, népművelőként, mezőgazdász-ként, irodalom- és kultúraszervezőként (nevéhez is fűződik többek között

az Erdélyi Szépmíves Céh, az Erdélyi Helikon, a Barabás Miklós Céh működése), lapszerkesztőként, kiadó-alapítóként, a kisebbségi humánus szószólójaként, az erdélyi gondolat, a transzszilvánizmus atyjaként és spiritus rectoraként, az erdélyi magyarság nemzetvédő polihisztoraként végezte küldetését. Őseihez híven, a kisebbségi kiszolgáltatottságot vállalva, a „teremtő fájdalom”, a „sub pondere crescit palma” (teher alatt nő a pálma), a „homokból igazgyöngy”, a „szenvetés nemesít” elve, szolgáló hite, aktivitása, bizakodása és fáradhatatlansága szerint dolgozott rendíthetetlenül, kilencvenéves koráig. Az erdélyi kultúra „égtartó embere” ő, „a hűségre és helytállásra képesítő talentum” testet öltött életpéldája (fogalmazza róla Kődöböcz Gábor). Felelősség és kötelességtudat: ez hatotta át Ravasz László és Makkai Sándor legendás református püspökök munkásságát is. Mindkettőt Erdély adta, az előbbi aztán Budapesten a Kálvin téri templomban, utóbbi debreceni professzorként szolgált, s mindketten az élő evangéliumot hirdetve tartották a lelket a romániai kisebbségben, a szovjet-sztalinista diktatúrában, a belső emigrációban. Az intézményes lehetőségeiben agresszíven korlátozott vagy megsemmisített egyház helyett is az eleven Szentlélekre és gyülekezetekre, az élő hitre és Igére apellálva. (Az ellenálló, meg nem alkuvó, az egyházi iskolák államosítását ellenző, börtönviselt evangélikus püspök, Ordass Lajos ki is nyilvánította meggyőződését, hogy „a kommunizmus nem tudja meghódítani népünk lelkét”; nem akarta ő „az államot klerikalizálni, de az egyházat sem szekularizálni”; „az evangélikus ’megtisztulás’ szimbólumává lett, mint Ravasz László a reformátusoknál” – Tőkéczi–Faggyas.) Ravasz László az ateista-kommunista önkényuralom idején is „minden vasárnap énekelte a templomokban a himnuszt és a Szózatot” (Tőkéczi–Faggyas), a spirituális nemzeti függetlenségből jöttányit sem engedve, hanem szakadatlanul „az erkölcsi érték és a jogrend isteni priusza” mércéjével egyedül Istennek adva dicsőséget. A református lelkipásztorságnak sok százados „életmunkássága egy vallásos ihletéssel dolgozó állandó népnevelés volt” (a legmagasabb európai, nyugati egyetemi iskoláztatás után hazajöve a legeldugottabb falucskákban foglalni el a lelki tanító székét – hangsúlyozta). Az Ady-, a Széchenyi-fenoménről töprengő, a Szent István-tól a tatárjárásig és tovább történelmi (meg mélypszichológiai, család- és lelkész-) regényeket író, a teológia minden elméleti-bölcséleti és gyakorlati ágát hatékonyan és missziószerűen művelő Makkai Sándor is így kapcsolta össze a reálist az ideálissal: „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy erőfeszítéssel egyetemesen emberi szellemmé legyen.” „Nincs szükségünk Európa bűneire”; a „mi európai feladatunk: embernek lenni – magyarul.” A lelki nemzet kikristályosítását sürgető Makkai szavainak mindenkoron „a belső rendből következő kiáltási szabadságuk volt” (Fekete Károly). A magyar nevelésügy apostolaként és szintén a familiáris szeretet pedagógusaként értékelhetjük Karácsony Sándort. (Miért a tanár, aki tudja a választ, kérdezi a diákot, aki nem tudja – miért nem fordítva? – ismeri fel a helytelen, így korrigálendő, megfordítendő alapviszonyt.) A fi-

lozói pedagógia társaslélektani törvényszerűségeinek feltárásával, a ténylegesen és demokratikusan mellérendeléses, autonomista magyar nyelviséghez, észjárás-hoz, kifejezésmódhoz igazodó neveléstudomány kidolgozásával: messzefénylő, forradalmasító eredetiséggel újíttotta meg nemzeti önszemléletünket, az „ocsúdó magyarság” világgképét. „Az egyik embernek, a nevelőnek áhítatosnak, a másik embernek, a növendéknek szerető szívűnek kell lennie. Áhítat: a legmagasabb intenzitású vallásos szeretet, a legmagasabb intenzitású társadalmi magatartás.” „A transzcendens logizmák következtében a magyar észjárás nem az ok és okozati viszonyok megmagyarázásra igyekszik, hanem a megfoghatatlanság evidenciájára.” „A magyar nevelésnek tehát spirituálisnak kell lennie. Csak ezen az egy módon válhatik társaslelki értelemben függetlenné a magyar közösség, de ugyancsak ezen az úton illeszkedhetik bele igazán az európai kultúrközösségbe, s lehet egyúttal Ázsia felől tolmács, Ázsia felé kultúráközvetítő.” „Az ő áhítatának forrása krisztianizmusa volt” (Heltai Miklós). Amiként az európai, nemzetközi rangú művészetfilozófusé, Fülep Lajosé is, aki egy dunántúli falucskában (Zengővárkonyban) lelkészként tudatosította az Ige elsődlegességét, s az örök reformációban időbeliség és időfölöttiség, történetiség és örökkévalóság egybetartozását; a történelem és a hitvallás egybefüggő ideáját. És elsőként figyelmeztetett a demográfiai válságra, a népesedési katasztrófára: a magyar falu kétségbeejtő nemzethalálos előregedésére, kiüresedésére, elpusztulására, az öngyilkos egykezés súlyos problematikájára. („Magyarok, ne Kanadába, hanem Baranyába vándoroljatok ki.”) Mert újjászületni is csak az képes, aki előbb megszületett – ezért odázhatatlan a magyarság megmentése. A testi-lelki részesülés a létezés egzisztenciális és antropológiai elevációjában – a legegységibb huszadik századi transzcendentalista és tradicionalista (őshagyomány, őstudás, mitológia, vallás, filozófia, misztika, művészet, tudomány, etika, esztétika – a „scientia sacra” – eredendő szintézisét revitalizáló) esszébolcselő, Hamvas Béla tanítása szerint is. „Az éberség az ember metafizikai érzékenysége. Meta ta phüszika pedig annyit jelent, hogy: túl a természetben. – Természetfölötti érzékenység, amely néz és lát és tud olyat is, ami az érzékek számára hozzáférhetetlen.” A megvilágosodás, a reveláció archaikus-mitikus és univerzalista magyar bölcséletét (Weöres Sándor, Várkonyi Nándor, Kodolányi János is közeli társa volt ebben) felbontozó Hamvas állította, hogy az „életterv egyben üdvösségterv, ugyanis csak az evangéliumi eszmény nem kívánja meg a maszkokat” (Vitéz Ferenc). A szenvedéstörténeti krizeológiából a „homo humanus” az üdvtapasztalati ébredés, beavatás és megváltás útján emelkedik föl a végső dimenziókba.

S mindezek összefoglalásával pedig ez az egész könyv itt és most előttünk: igazságra és magyarságra vezérlő kalauz.

(Press-Pannonica-Media – AmfipressZ, Budapest, 2016.)